PIELDNER JUDIT*

SEBALD, AZ UTAZÓ – SEBALD UTAZÓI**

Kulcsszavak: *utazás, reflexió, történelem, átmenet*

W. G. Sebald a német irodalom emigránsa, a vándorlás, kivándorlás, elvándorlás a nagy témája életének és műveinek egyaránt. A nagy íróelődökhöz, Joseph Conradhoz, James Joyce-hoz, Samuel Becketthez, Vladimir Nabokovhoz hasonlóan, örökös vándor, átmenetben nyelvek, kultúrák, térkoordináták, időzónák és irodalmi műfajok között. Winfried Georg Maximilian Sebald 1944-ben született Wertachban, a bajor Alpokban. Német és összehasonlító irodalmat tanult, majd középiskolai tanárként dolgozott Svájcban. 1969-ben a kelet-angliai Norwichba költözött, ahol egyetemi oktatóként tevékenykedett, német irodalomtörténetet tanított. 2001-ben halt meg szívroham miatt bekövetkezett autóbalesetben.

Szépirodalmi művei, amelyeket németül írt, a kilencvenes években, az ezredfordulót követően jelentek meg, és váltak ismertté. A *Szédület. Érzés*,¹ a *Kivándoroltak*,² a *Szaternusz gyűrűi. Angliai zarándokút*,³ valamint az *Austerlitz*⁴ című (esszé)regényei, illetve irodalomkritikai tevékenysége, amelynek egyik publikált eredménye a *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*⁵ című könyve, egy befelé táguló életmű különös és önmagukban véve sajátosan hibrid komponensei, amelyek az elbeszélés, emlékirat, útirajz, esszé és történetírás műfaji jellegzetességeit ötvözik. A Sebald prózájában bejárt stilisztikai útvonalak térképének megrajzolásában Richard McCulloh megállapítása lehet segítségünkre: „Sebald többféle irodalmi hagyományból merít, miközben megalkotja új típusú dokumentáris fikció műfaját, mely sokat köszönhet Borges expanzív formabontásának, Kafka dikciójának és atmoszférájának, Bernhard átgondolt narratív sűrűségének, valamint Nabokov és Stendhal önéletrajz-arádatának”.⁶ Sebald írásmódjának alapvető jellegzetessége, hogy a narráció szövete véletlen

* PIELDNER Judit (1975), dr., a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai Kara Humántudományok Tanszékének adjunktusa. E-mail: juditpieldner@gmail.com.

** A tanulmány a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kutatási Programok Intézete által támogatott, *Utazás és megismerés* című csoportos kutatási projekt keretében készült.

1 W. G. SEBALD: *Szédület. Érzés*. Ford. BLASCHTIK Éva. Európa, Bp., 2010. Eredeti megjelenés: Uő: *Schwindel. Gefühle*. Eichborn AG, Frankfurt am Main, 1990.

2 Uő: *Kivándoroltak*. Ford. SZIJJ Ferenc. Európa, Bp., 2006. Eredeti megjelenés: Uő: *Die Ausgewanderten*. Eichborn AG, Frankfurt am Main, 1992.

3 Uő: *A Szaternusz gyűrűi. Angliai zarándokút*. Ford. BLASCHTIK Éva. Európa, Bp., 2011 (a továbbiakban SEBALD: *A Szaternusz*). Eredeti megjelenés: Uő: *Die Ringe des Saturn. Eine englische Wallfahrt*. Eichborn AG, Frankfurt am Main, 1995.

4 Uő: *Austerlitz*. Ford. BLASCHTIK Éva. Európa, Bp., 2007 (a továbbiakban SEBALD: *Austerlitz*). Eredeti megjelenés: Uő: *Austerlitz*. Carl Hanser, München, 2001.

5 Uő: *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*. Ford. BLASCHTIK Éva. Európa, Bp., 2014. Eredeti megjelenés: Uő: *Luftkrieg und Literatur*. Carl Hanser, München, 1999.

6 Mark Richard McCULLOH: *Understanding W. G. Sebald*. University of South Carolina, Columbia, South Carolina, 2003. 25. Az idézet saját fordításom, P.J.

egybeesések, analógiák és egymással összefüggő események szisztematikus összeszövéséből jön létre, teljesen újszerű, szinguláris és összemérhetetlen prózastílust eredményezve, amelynek terében csendesen és hosszan kanyargó mondatösvények mentén az egyetemes emberi kultúrát és civilizációt érintő, szédítő összefüggésekre nyílik rálátás.

W. G. Sebald sajátos dokumentáris fikciót művel, amely az életműben a dokumentáris jelleg felől fokozatosan a fikció irányába mozdul el: míg a *Kivándoroltak* című műve még jobbára dokumentáris ihletésű, az *Austerlitz* már a regény műfajába sorolható fikciós mű. Az emlékirat és fikció viszonya válik egyre áttételesebbé, az út, az utazás metaforikája egyre összetettebbé az életmű során. Ugyancsak sebaldi sajátossága, hogy számos kapcsolat és átjárás, intratextuális utalás található az egyes művek, az életmű darabjai között. Mindenekelőtt a perszonális narráció jellege, a szövegekben megszólaló hang idioszinkráziája, amely mögött az empirikus szerző és a szövegben megalkotott „szerzői én, illetve „narrátor” között megképződő bonyolult összefüggések állnak. A szövegek beszélője saját empirikus tapasztalatokat közvetít, más, valós személyekkel való találkozásokról számol be (mint például a *Kivándoroltak* esetében), az empirikus tapasztalatok és az azok által mozgósított reflexiók között ingázik (mint például *A Szaturnusz gyűrűi* esetében), vagy éppenséggel egy másik beszélő, beékelte narrátor diskurzusának a befogadójává és közvetítőjévé válik, aki viszont további beágyazott szövegeket tolmácsol, így a közvetítés rituális eseményjellegre tesz szert, miközben az elbeszélte történet(ek)hez való közvetlen hozzáférést felülírja a megsokszorozott, rétegzett, több szöveget egymásra hajtó narrációnak az emlékezet működésmódját modelláló medialitása (mint például az *Austerlitz* esetében).

Sebald esszéregényeinek további sajátossága, hogy nemcsak szöveget, hanem képeket is tartalmaznak, kép és szöveg együttesen szédületes örvények felé csalogatva az olvasót. Kép és szöveg Sebald prózájára jellemző viszonyát Bán Zsófia a következőképpen jellemzi: „Sebald köztudottan a talált, »kóbor« képek szenvedélyes gyűjtője volt, komoly gyűjteménnyel rendelkezett, s az is tudható, hogy regényeiben valóban szabadon keverte a talált képeket azokkal, amelyek valóban azt a létező személyt ábrázolják, akiről a regényben éppen szó esik, valamint a saját magát (Sebaldot) ábrázolókkal. Ily módon a valóság, a tények, valamint a képzelet és a fikció képileg (is) kibogozhatatlanul összekeverednek, és azok az olvasók, akiknek elszánt céljuk, hogy ezeket szétszálazzák, rossz nyomon járnak”.⁷ Sebald műveinek narratív-poétikai sajátosságai – az énelbeszélés, amelynek elsődleges narrátora tehát egy „Sebald-szerű” figurát sejtet, az emlékirat és fikció határátlépései, a memoár, az útleírás és az esszé műfaji sajátosságainak kever(ed)ése, a szövegbe szisztematikus beékelte illusztrációk, fotók, festmények, rajzok, térképek – felismerhetővé, modellálhatóvá teszik a szerző által teremtett világszerűséget.

A vándorlás, elvándorlás, kivándorlás mellett Sebald másik nagy témája a pusztulás természetrajza, az emberi, állati, növényi lét megsemmisülése, a tömegek megsemmisítésének végeérhetetlen, ismétlődő mintázataira épülő, valamint ezek emlékezetét kíméletlenül eltörölő nagy történelem és a pusztulás emlékét, mementóját hordozó terek és helyek – amelyeket Sebald *Austerlitz* című regényében fájdalomnyomoknak nevez: „Austerlitz aznap, miután elhagytuk sétateraszbeli kilátóhelyünket, hogy járjunk egyet a belvárosban, hosszasan beszélt

7 BÁN Zsófia: *Veverka, avagy az emlékezés fortélyai. W. G. Sebald „Kivándoroltak” és „Austerlitz” című regényeiről*. Holmi 19(2007). 1. sz. (január) 110–123. Online: <http://www.holmi.org/2007/01/veverka-avagyaz-emlekezés-fortelyai> (2014. 12. 10.)

még a *fájdalomnyomokról*, melyek, amiként tudni vélte, számtalan finom vonalban húzódnak végig a történelmen”.⁸

„Sebald a XX. század irodalmának egyik nagy melankolikus szerzője”,⁹ írja Bán Zsófia. A műveiben bejárt terek az enyészet dokumentumaivá válnak, az élet pillanatai a pusztulás lenyomatai vagy annak „ígéretét” hordozzák, innen az egyszerűnek a lét enyészet-ritmusába íródo kísértetiessége, víziószerűsége. Sebaldnál mindez a mondatok ívébe foglalódik, a szavak lélegzetvételébe ivódik. Takács Ferenc Sebald prózájának igencsak összetett hangvételét így jellemzi: „Ennek az egyetemes katasztrofalizmusnak az érzületi kísérlete, egyben részleges ellenpontja: a higgadt kétségbeesés, a reménytelenség csendes melankóliája (és halk ironiája, sőt humora) hatja át könyveit, így *A Szaturnusz gyűrűit* is”.¹⁰

W. G. Sebald *A Szaturnusz gyűrűi* című esszéregénye egyedülálló, ugyanakkor a kultúra, a művészetek, az irodalom történetébe mélyen beágyazódó világirodalmi teljesítmény, amely a leginkább a „melankólia rendje” felől fejthető fel. A könyvbeli Janine Rosalind Dakyns Flaubert-kutató íróasztalán a nyitott könyvekből megképződő archeológiai rétegekhez hasonlóan a dolgok „látszólagos rendetlensége valójában nem más, mint valamiféle beteljesedett vagy a teljességhez közelítő rend”.¹¹ Sebald műveinek prózapoétikai sajátossága, hogy felépül egy végtelen részletgazdagságú narratív rend, egy sajátos rendszer, miközben éppen a rend fogalma, a tudományos megismerhetőség, rendszerezhetőség eszménye kérdőjeleződik meg és íródik felül.

A Szaturnusz a melankólia bolygója, amelyről Walter Benjamin ezt írja: „A leglassúbb forgású csillag, a kitérések és késések bolygója – a Szaturnusz jegyében jöttem világra”.¹² W. G. Sebald prózapoétikájában a benjaminí indíttatás fedezhető fel, amely több mint pusztán létállapot: világérzékelés és írásmód is egyben, szakadatlan átmenet, bolyongás, megtorpanás, letérés az útról, eltévedés és visszatalálás. A könyv lapjain egy kelet-angliai, a Suffolk grófságban 1992 nyarán tett utazás, gyalogtúra apropóján járjuk be a Sebald-vándorral együtt nemcsak Kelet-Angliát, hanem egyben a történelmet és a történelem kereteit szétfeszítő egész emberi létezést. A könyv az utazás előzményeit feltáró állapotrajzzal indul: „*azt remélve, hogy elszökhetem az üresség elől, ami egyik nagyobb munkám lezárása után egyre jobban kezdett eltölteni*”.¹³ Azonban az elhagyatott vidékeken való barangolás, úgy tűnik, még inkább elmélyíti a válságot, ugyanis a narrátor-főhős a mély depresszió állapotában kórházba kerül, és kórházi ágyán fekvve csupán az ég egy apró szeletére nyílik rálátása a dróthálós ablakon keresztül, amelynek (?) fotóját láthatjuk a könyvben. Ebben az állapotban születik meg a könyv megírásának gondolata, és gyűrűzik úti beszámolóból belső utazássá, szellemi zárándokúttá, egyetemes történelmi reflexióvá és víziósorozattá, miközben a konkrét utazás állomásainak és színhelyeinek leírása mindvégig megőrződik, poétikai szervezőelvként és az eszme- és kultúrtörténeti kitérők, letérések, eltévelyedések apropójaként.

A zárándoklat útvonala, bár nagyon is konkrét, mégis lebegővé, viszonylagossá válik, a légi háború emlékét idéző *kelet-angliai* terek leírása az enyészet, a pusztulás helyrajzává minősül

8 SEBALD: *Austerlitz* 16, kiemelés tőlem, P. J.

9 BÁN Zsófia: *i. m.*

10 TAKÁCS Ferenc: *Emlékek a megsemmisülésről*. Mozgó Világ Online 2011 december. Online: <http://mozgovilag.com/?p=5045> (2014. 12. 10.)

11 SEBALD: *A Szaturnusz* 16.

12 Walter BENJAMIN, idézi Susan SONTAG: *A Szaturnusz jegyében*. Ford. Kovács Lajos. Nagyvilág 3(2001). Online: <http://www.inaplo.hu/nv/200103/21.html> (2014. 12. 10.)

13 SEBALD: *A Szaturnusz* 9.

át. A melankólia rendjének logikája felől tekintve, a terek fájdalomnyomjellege, terheltsége okán a helyeket nem konkrét térbeli koordinátáik, hanem viszonyaik és temporalitásuk, azaz a történelem felvonásaiban eljátszott szerepük határozza meg: „Olyannyira üres és elhagyatott e vidék, hogy ha valakit kitennének ide, aligha tudná megmondani, vajon az Északi-tenger partján vagy mégis inkább a Kaszpi-tenger mellett vagy éppenséggel a Lian-tung-öbölben áll-e”.¹⁴ Lényeges, hogy ezt az utat Kelet-Angliában teszi meg a Sebald-vándor. A „kelet” toposza a folyamatos leépülés, válság, elhagyatottság, feledés összetett metaforikáját hordozza. Kelet-Anglia, ahol a virágzó fürdőhelyek egykor tele voltak látogatókkal, a monumentális szállodákban inasok és szobalányok százai sűrögtek-forogtak, hogy kiszolgálják a vendégeket, az utazás idejére már csupán szellemként felidézhető emléket sejteti ennek a káprázatos múltnak. Az egész tér a múlt kísérteteként, „nyugtalanítóná vált hely”¹⁵-ként lebeg földrajzilag a Brit-szigetek és az európai kontinens, a kereskedelem, a gyarmatosítás története szempontjából pedig Európa és Afrika, Ázsia, Dél-Amerika között.

Kelet maga az átmenet, nemcsak térben, hanem időben is, távol-keleti és távoli múltbeli kapcsolatokat asszociálva. Egymásra rétegződnek, egymáson átütnek a különböző (idő)min-tázatok, átrajzolódnak a személyes és történelmi emlékezet, a civilizáció és barbárság határvonalai, miközben a részletek együttállásában a nagy történelem hamis perspektívája mutatódik fel. „Ilyen tehát [mint a waterloo-i csatát ábrázoló körkép], gondoljuk magunkban, lassan körbejárva, a történelem ábrázolásának művészete. A perspektíva meghamisításán alapul. Mi, túlélők mindent föntről nézve látunk, mindent egyszerre látunk, de mégsem tudjuk, hogyan is történt valójában”.¹⁶ A nagy történelem árnyékában hihetetlen mennyiségű elfeledett részlet, emlék, tárgy, fájdalom, kínszenvedés, pusztulás és halál gyülemlik fel, árad folyamatosan.

A konkrét térbeli utazásnak a reflexió terébe átszállító, „ambulatorikus”¹⁷ jellege ugyanakkor azt sejteti, hogy a nagyobb horizontok mindig a részletekben mutatkoznak meg, mint ahogyan a mű elején megidézett Flaubert egyetlen porszemcsében „az egész Szaharát benne látta, és minden szemcse akkora súllyal bírt, mint az egész Atlasz hegység”.¹⁸ A konkrét térben zajló utazással párhuzamosan egy másik útvonal bontakozik ki a reflexió terében, amely átvezet az angol kultúrtörténeten, és amelynek során számos külön figurával találkozunk, akik közül sokan maguk is emigránsok, mint Sebald maga, köztük Sir Thomas Browne 17. századi orvossal, aki Sebaldhoz hasonlóan Norwichba költözött, és ott írta a Sebald prózájához hasonlatos hibrid – tudomány- és művészetközi – műveit, Sebald prózáját minden bizonnyal megtermékenyítő melankolikus barokk körmondatait, továbbá Edward FitzGeraldal, Joseph Conraddal, azaz József Teodor Konrad Nalecz Korzeniowskival, Charles Algernon Swinburne-nel, Chateaubriand vikomttal. Átutazunk a világtörténelem színhelyein, a középkori Kína zsarnokuralmától az afrikai gyarmatosításnak a civilizáció és a barbárság viszonyát ellenkező jellel átíró, a Joseph Conrad prózájában is dokumentált szegényletes epizódjain át, a 19. és 20. század szegényfoltjaiig, pusztításaig. A sötétség jelentése a conradi értelemben is mozgósítódik: „*The white patch had become a place of darkness*”.¹⁹ A kolonizációs múlt sötétje kísért a jelen tereiben.

14 Uo. 181.

15 Uo. 86.

16 Uo. 148.

17 J. J. LONG: *W. G. Sebald – Image, Archive, Modernity*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007.

18 SEBALD: *A Sztarnusz* 15.

19 Uo. 139.

Terhelt helyeken járunk, romok és fájdalomnyomok között, ahol, Sebald mondja, „valami eljövendő katasztrófában elpusztult civilizációk maradványai között éreztem magam”.²⁰ Az esszéregény végtelenül részletgazdag narratív építménye folyamatos átjárást teremt a lokális és az egyetemes, az utazás konkrét tere és a világtörténelem helyszínei, az utazás konkrét ideje (kolonizációs) múlt, Kelet és Nyugat között. Ahogyan Thomas Browne mutatja ki ugyanazon nyolcszögű *quincunx*-mintázatot a természet és a művészet alakzataiban,²¹ úgy a történelem mintázatai is kísérteties módon íródnak egymásra, kerülnek fedésbe, át tereken és időkön. Ebben a totális (szöveg)térben egymásra rétegződik a heringek szenvedéstörténete és a selyemhernyó-tenyésztés, a cukornád és a művészet, Tulp doktor anatómiai leckéje Rembrandt festményén és az európai civilizáció karteziánus öröksége.

A szövegben létrejövő perspektíva is olyan, mint amelyről Thomas Browne ír: mintha egyszerre távcsővel és mikroszkóppal néznénk, és minél többet látunk, annál inkább felsejlik, hogy mennyire csak tapogatózunk „a tudatlanság szakadékaának fenekén, a világ mély árnyaktól belengett épületében”.²² A melankólia rendje ebben a másfajta, összetett, egyidejű látásban körvonalazódik. A szövegben feltáruló látvány mindig vízióyszerű, hiszen a látható mindig a nem láthatóval együtt, a jelenvaló pillanat a múlt és jövő horizontjában, egyidejűségében mutatkozik meg. Az érzékelés túlterjed a pusztá dolgon, a látványon, a jelen pillanaton. A látvány az enyészeti perspektívája felől tárul fel a melankolikus tekintete, Szaturnusz gyermeke számára. Egy hely, egy látvány, egy történés elmúlt nyomokat hordoz, ugyanakkor a jövő felől nézve minden a mulandóság dokumentuma. „A Schiphol repülőtér épületében másnap reggel oly csodálatos tompaság uralkodott, hogy az ember szinte úgy vélhette, egy lépéssel már túljutott az e világon. Mint akik nyugtató hatása alatt állnak, vagy mintha lassított felvételen mozognának, olyan komótosan vándoroltak az utasok a csarnokokon át vagy lebegtek némán, a mozgólépcsőkön állva, a rendeltetés helyük felé a magasságokba föl s a mélységekbe le. [...] A nyilvánvalóan testetlen, angyalok módjára üzeneteiket elzengő bemondónők olykor-olykor szólítottak valakit. *Passagiers Sandberg en Stromberg naar Copenhagen. Mr. Freeman to Lagos. La señora Rodrigo, por favor.* Előbb-utóbb bizonyára mindenki sorra kerül az egybegyűltekek közül”.²³ Múlt, jelen, jövő együtt gördül fel és le a mozgólépcsőkön, az utasok csomagjaiban, a kísérteties érzést kelte. Dunajcsik Mátyás szavaival, „nemcsak a múlt betörése a jelenbe, hanem a jövő jelenléte a múltban is az idő kizökkenését, visszahajlását jelenti, és mint ilyen, kísérteties hatást kelt”.²⁴

20 Uo. 275.

21 „Ezt a mintázatot Browne mindenféle élő és holt anyagon felfedezi, bizonyos kristályalakzatokban, tengericsillagokban és tengerisünökben, az emlősállatok csigolyáin, a madarak és halak gerincén, több kígyófajnak is a bőrén, a négy lábúak egymást keresztező nyomaiban, a hernyók, lepkék, selyemhernyók és szenderek testformáiban, a vízipáfrány gyökerén, a napraforgók és mandulafenyők magházain, a tölgyek zseme hajtásainak belsejében vagy a zsurló szárában és az ember művészi alkotásaiban, az egyiptomi piramisokban és Augustus mauzóleumában éppúgy, mint Salamon király gránátalmafákkal és fehér liliumokkal zsinórmérték szerint beültetett kertjében” Uo. 28.

22 Uo. 27.

23 Uo. 107–108.

24 DUNAJCSIK Mátyás–NEMES Z. Márió: *Sebaldia. Megjegyzések a kísérteties urbanitásról W. G. Sebald műveiben*. I. rész. Műút 4(2010). Online: <http://www.muut.hu/korabbiilapszamok/020/seb.html> (2014. 12. 10.)

„A Szaturnusz gyűrűi jégkristályokból és feltehetően meteorikus eredetű porrészecskéből állnak, amelyek kör alakú pályán keringenek a bolygó egyenlítője fölött. Egykoron a Szaturnusz egyik holdját alkothatták, amely a bolygóhoz túl közel kerülve az árapályerők hatására darabokra hullott (→ Roché-határ)” – olvashatjuk a Brockhaus-enciklopédiából idézett passzust a könyv harmadik mottójaként. Takács Ferenc eme mottót az egyetemes pusztulás sebaldi esztétikájának értelmezési keretébe helyezi: „*A Szaturnusz gyűrűi*, ahogy haladunk előre az olvasásban, egyre inkább valamiféle pusztításenciklopédiává bővül: »Sebald« emlékezete, az emlékezet ez az enciklopédia, és az írás, mely egyetlen eszköz, hogy az egyetemes pusztulásnak nyoma és emléke maradjon. Más – sugallja a könyv – nemigen áll útjában ennek a valóban egyetemes folyamatnak, minden kíméletlenül alá van vetve, persze a *mutatis mutandis* ideértve, azaz metaforikusan, bár ettől nem kevésbé dermesztő szükségszerűséggel, annak az asztrofizikai törvényszerűségnek, amelynek a Brockhaus-enciklopédiából vett leírását a könyv élére illesztett mottóban (három mottó közül a harmadikban) olvashatjuk. Az ún. Roche-határ ez, az a kritikus távolság, amelyen belül a bolygó (esetünkben a Szaturnusz) gerjesztette árapályerők szétmorzsolják a körülötte keringő holdat, és a hold elpusztul: darabokra hull, és ezentúl tehetetlen jégkristály és porgyűrűként kering bolygója körül”.²⁵ A Szaturnusz-gyűrűk – pusztulás ígézetét hordó – lenyűgöző szépsége annak az esztétikai élvezetnek a jelölőjévé válhat, amelyet Sebald olvasója függőséget okozó szenvedélybetegségként, a szöveg ellenállhatatlan örömeiként tapasztalhat meg.

SEBALD, THE TRAVELLER – SEBALD’S TRAVELLERS

Keywords: *travel, reflection, history, transition*

W. G. Sebald’s works are preeminently related to the motif of travel, both concretely, spatially and in an abstract sense, as incessant rambling in the spaces of writing and reflection. Sebald’s „ambulatory” prose is characterised by manifold connections between the concrete, physical journey and the sphere of reflection. The study is aimed at presenting the traversed historical, geocultural and medial spaces and at exploring Sebald’s enigmatic routes.

SEBALD, CĂLĂTORUL – CĂLĂTORII LUI SEBALD

Cuvinte-cheie: *călătorie, reflexie, istorie, tranziție*

Operele lui W. G. Sebald se leagă în special de motivul călătoriei, atât în sens concret, fizic, cât și în sens abstract, ca pribegie neîncetată în spațiile scrierii și ale reflexiei. Proza „ambulatorică” a lui Sebald se caracterizează de conexiuni multiple dintre călătoria în spațiul concret și sfera reflexiei. Studiul își propune să prezinte spațiile istorice, geoculturale și mediale ale călătoriei, să dezvăluie itinerariile enigmatice ale lui Sebald.

²⁵ TAKÁCS Ferenc: *i. m.*